

З кожним наступним роком, що віддаляє нас від пам'ятного травня Великої Перемоги 1945 року, постає все більше запитань щодо історії минулої війни. Жодна інша подія бурхливого і жорстокого ХХ сторіччя не залишила таких болючих слідів у людських душах і пам'яті, як Друга світова та Велика Вітчизняна війни, що розкололи ціле століття на світло і тіні воєнних та післявоєнних часів.

Різним може бути погляд на події минулої війни — науковим чи публіцистичним, художнім чи споглядальним тощо. Нині, коли суспільство нерідко опиняється під впливом політичної кон'юнктури, яка диктує ті чи інші уподобання, швидко знецінюються та забуваються недавно ще, здавалося б, непорушні епохальні дати та історичні особи. На жаль, у літературі останніх років все більше зосереджується увага на викритті "білих плям" історії і менше розповідається про героїзм і мужність народу, який став на шляху нацизму. З наукових праць подекуди зникають не тільки поняття і терміни історії Великої Вітчизняної війни, а й сама її філософія — як війни визвольної, справедливої, народної.

Сьогодні чесні історики намагаються поглянути на ті часи уважним поглядом дослідників, звільнених від ідеологічних догм, вказівок та заборон. І незалежно від мінливостей суспільного життя, точок зору та особистісних оцінок, пам'ять про Велику Вітчизняну війну невмируща — вона передається з покоління в покоління, бо безсмертним залишається подвиг народу-переможця, що ціною незліченних бідувань і жертв здійснив найголовніше: врятував Батьківщину від поневолення найлютішим, найнебезпечнішим ворогом за всю її історію.

Завдяки Великій Перемозі, вирішальна роль в якій належить Радянському Союзові, у тому числі Українській РСР, у країнах Західної Європи утвердилися демократія і прогрес, матеріальний добробут, які великою мірою завойовані кров'ю радянського солдата. У вирі Другої світової війни, невід'ємною складовою якої є Велика Вітчизняна, загинуло — і це відчутно навіть сьогодні — приблизно 60 мільйонів людей, тобто у шість разів більше, ніж у Першу світову війну. З цієї моторошної цифри загиблих майже половину становлять втрати лише однієї з воюючих країн — Радянського Союзу [4].

Та не тільки людських жертв вимагав кривавий звір війни: руйнувалась, знищувалась духовна скарбниця народів — історичні, архітектурні та мистецькі пам'ятки, так звані "рухоми" культурні цінності — фонди архівів, музеїв, бібліотек та інших культурних і освітніх установ.

Необхідність захисту культурних цінностей під час воєн та збройних конфліктів людство почало усвідомлювати давно. Юридично ця необхідність була оформлена Брюссельською декларацією (1874) і Гаазькими конвенціями (1899 та 1907), які зобов'язували воюючі сторони вживати заходи для запобігання руйнуванню та пошкодженню культурних цінностей. Закликом до людства в намаганні зберегти від варварського знищення культурну спадщину став так званий "пакт Реріха" 1935 року, який, хоч і не набув юридичного та практичного значення, проте залишив глибокий слід у свідомості мільйонів людей і став ідейною основою майбутніх міжнародних документів щодо захисту культурних цінностей під час воєн і збройних конфліктів.

Однак Друга світова війна перекреслила всі сподівання на порядність, здоровий глузд та дотримання міжнародних правових норм. Нищення культурних цінностей відбувалось нечуваними масштабами. Українська культура повною мірою відчула на собі наслідки цієї війни. Лінія фронту проходила територією України двічі: спочатку з Заходу на Схід, а при визволенні — зі Сходу на Захід, і в ході жорстоких військових операцій у вогнищах боїв гинули культурні

цінності, численна втрата яких і досі лишається одним з неподоланих трагічних наслідків війни.

За офіційними даними, втрати книжкового фонду тільки в масових бібліотеках Радянського Союзу становили більше 100 млн книг, а в Україні — 51 млн томів [2]. Постраждали найбільші бібліотеки України — Академії наук в Києві, ім. В. Короленка в Харкові, ім. В. Леніна в Одесі, ім. І. Франка у Львові та ін. Лише у Києві було знищено і вивезено 4 млн книг; з Публічної бібліотеки АН УРСР гітлерівці вивезли до Німеччини більше 320 тис. цінних та унікальних книг, журналів та рукописів. У вогні висадженого у повітря Київського університету ім. Т. Г. Шевченка загинула бібліотека з книжковим фондом 1,3 млн примірників та було втрачено більше половини архіву давніх актів, який у ній зберігався. З харківської бібліотеки ім. В. Короленка окупанти відправили у Берлін декілька тисяч найцінніших книг, а всі інші викинули на бруку [5].

З огляду на реалії воєнного часу, обставини втрат багатьох культурних цінностей у роки війни не до кінця з'ясовані і нерідко висвітлюються суперечливо. Окрім тих, які було знищено під час бойових дій, значна частина культурних цінностей, у тому числі друкованої продукції, була вивезена з території України — під час радянської евакуації до глибокого тилу в північні й східні райони СРСР та переміщення з окупованої території України німецькою армією та її союзниками. Складність визначення кількості вивезених фондів полягає в тому, що їхній облік був проведений не повністю, значна частина зазнала пошкоджень через негерметичність пакувальних ящиків, порушення умов транспортування та зберігання тощо.

Великої шкоди було завдано фондам архіву друку Книжкової палати України під час війни. Частина книг, які дбайливо збирали співробітники, починаючи з 1917 року, фашисти спалили у дворі Книжкової палати, а весь газетний фонд було вивезено до Німеччини. Радянським воїнам пощастило знайти газети у лісі під Берліном. Те, що вдалося зберегти, повернули до Києва, а звідти — до Книжкової палати [6].

Упродовж бурхливого воєнного лихоліття не припиняли свою роботу по збереженню та поповненню фондів архіву друку співробітники Книжкової палати. Низький уклін світлій пам'яті більшості з них та глибока вдячність за звитяжну працю, завдяки якій сьогодні Державний архів друку містить у своїх сховищах понад 6000 назв книг та брошур, близько 113 тис. примірників газет та більш як 800 примірників журналів 1941—1945 років видання. Перегорнемо сторінки історії Книжкової палати України.

Генеральні алфавітні каталоги встигли евакуювати до Уфи — столиці Башкирської АРСР. Згідно з Постановою Ради Народних Комісарів від 8 червня 1942 року № 142, Палата відновила свою роботу в Уфі й була розміщена при евакуйованій з Києва Академії наук УРСР [3].

Проте фонди залишилися в Харкові. Вони майже повністю були врятовані — гітлерівці вивезли лише частину газет. І в цьому значна заслуга Івана Захаровича Севастьянова, колишнього співробітника Книжкової палати Української РСР [7]. Його наприкінці 1941 року було призначено директором установи. Іван Захарович був зобов'язаний стежити за фондами і майном Книжкової палати, зберігати їх від пограбування, пожеж і вивезення фашистськими окупаційними військами. Крім І. Севастьянова, у ній було ще два співробітники, які до війни тут працювали, а в період окупації разом з ним виконували всі роботи.

Книжкові фонди знаходились у книгосховищах — напівпідвальних приміщеннях по вул. Артемівській, 29. З кімнат на другому-третьому поверхах гітлерівці викинули всі

книги на вулицю ще восени 1941 року. Співробітники Книжкової палати перенесли їх у сусіднє приміщення (Артемівська, 31), яке використовувалось, головним чином, як адміністративне і в повоєнний час.

Для врятування книжкових фондів необхідно було забезпечити вирішення ряду завдань. Найголовнішим серед них було "юридичне" — отримання від окупаційних властей "охоронних грамот", які до деякої міри запобігли б їхньому пограбуванню і знищенню окупантами. Тепер добре відомо, що гітлерівці до зберігання наших культурних цінностей були байдужими, принагідно грабували їх, тому видавали "охоронні грамоти" дуже неохоче, й Іванові Захаровичу довелося докласти величезних зусиль для їхнього одержання. "Охоронні грамоти" він отримував декілька разів від різних установ (напіввійськових та військових) і поновлював їх після другого приходу гітлерівців.

Ще одним важливим завданням було збереження самої будівлі від руйнування і пожеж. Для цього співробітники Книжкової палати забили шибки і вікна дошками та фанерою, повісили замки, залатали дірки від снарядів, бомб і осколків на даху тощо. На ніч приміщення закривали на замки, інколи встановлювалось чергування.

Відступаючи в 1943 році, гітлерівці розграбували Картинну галерею, яка знаходилася у сусідньому з Книжковою палатою будинку, а її приміщення спалили. Під час цієї пожежі чергування у Книжковій палаті було постійним. Співробітники запасли воду для попередження розповсюдження вогню, а також від можливого навмисного підпалення.

Потрібно було також розібрати і заховати друкарське обладнання, друкарську фарбу, папір тощо. Виконуючи це завдання, працівники установи наражались на величезну небезпеку, бо переховування такого обладнання під час гітлерівської окупації загрожувало негайним розстрілом. Незважаючи на це, вони розібрали обладнання, винесли його, а також фарбу і папір у підвали та замаскували книжками, а найважче і найгабаритніше завалили лахміттям у самому приміщенні друкарні.

Якось вночі біля Книжкової палати зупинилась німецька колона. Окупанти, незважаючи на "охоронну грамоту", яка була вивішена за зашкеленими дверима, збили замки і почали господарювати у приміщенні, наробивши багато шкоди. Вранці І. Севаст'янов, побачивши такий безлад, побіг за захистом до однієї з німецьких установ, що знаходилась на розі Сумської і Басейної. Старшому синові Ярославу, який був з ним, наказав перейти на протилежний бік Сумської і простежити, чи вийде він сам, чи з кимось, і чи вийде вільно, чи його поведуть. Через деякий час Іван Захарович вийшов у супроводі німецького офіцера. Вони вдвох пішли по Басейній до Книжкової палати. Гітлерівській офіцер дав гітлерівцям команду негайно залишити приміщення. Звичайно ж, негайно це не було виконано, але фашисти почали збиратися до від'їзду і залишили приміщення Книжкової палати надвечір, забравши з собою килимові доріжки, дещо з меблів (столи, крісла).

Після визволення Харкова від гітлерівських окупантів І. Севаст'янов продовжував працювати у Книжковій палаті на посадах директора і завідувача виробничого сектора. Одночасно працював науковим співробітником кафедри мов у Харківському обласному інституті удосконалення учителів.

Але радянська влада не пробачила йому перебування на окупованій території і вимушене співробітництво з гітлерівцями. Уперше його заарештували в лютому 1944 року, але через два місяці звільнили "в зв'язку з припиненням справи". Та через півтора року знову заарештували. У 1946 році засудили спочатку до 15, а потім до 10 років позбавлення волі. Основними звинуваченнями були участь в ОУН і нібито співпраця з гітлерівцями під час роботи в Книжковій палаті. Помер Іван Захарович наприкінці грудня 1947 року в таборі поблизу міста Медвежьегорська, неподалік від сумнозвісного урочища Сандормох, де ще 1937 року було розстріляно цвіт української інтелігенції. Справа Івана Захаро-

вича Севаст'янова була переглянута в 1997 році, його було повністю реабілітовано.

У роки Великої Вітчизняної війни не тільки було збережено значну частину з літературної спадщини минулого, а й примножено її.

Друковане слово тих років теж працювало на Велику Перемогу. В чорні дні окупації не припиняли роботу й українські видавництва — "Укрдержвидав", "Радянська школа", "Радянський письменник" та видавництво Академії наук УРСР. За три роки війни вони видали понад 700 назв різних книг і брошур загальним тиражем більше 15 мільйонів примірників [7].

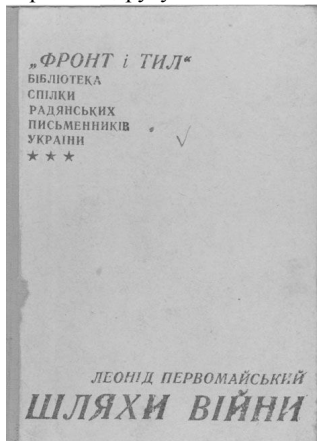
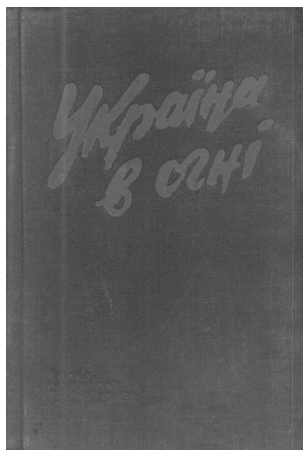
Значний внесок у підтримку духу українського народу у визвольній боротьбі з ворогом зробили книги, листівки, плакати, що закидалися на тимчасово окуповану фашистами територію України. За словами В. Скачкова, що очолював Книжкову палату у 70-ті роки минулого століття, безцінним скарбом є підбірка листівок 1942—1943 років, що видавалися для населення тимчасово окупованих територій України і зараз зберігаються у фондах Державного архіву друку, а також видання, в основний текст яких було вмонтовано вірші радянських поетів. Так, видання "Чернець" Тараса Шевченка містить рядки віршів "Ми йдемо на бій" Павла Тичини, "Я — син Країни Рад" Максима Рильського, "Клятва" Миколи Бажана. У книжці Тараса Шевченка "Причинна" вміщено вірші Павла Тичини "Українському народові", Андрія Малишка "Розплата", Леоніда Первомайського "Пісня

Тараса Бульби". Київ — як місце видання — позначено на цих книгах, а видані вони були Укрвидавом ЦК КП(б)У в Москві.

Ось як про це розповідав літературознавець Ю. Кобилицький, який у роки війни був начальником фронтової групи Укрвидаву ЦК КП(б)У: "Ми видавали плакати, листівки, книги. Були видані збірники М. Рильського "Світла зброя", А. Малишка "Україно моя!", М. Стельмаха "Провесень", М. Бажана "Данило Галицький" і ще багато. Видавалися книжки типу "Причинна" та "Чернець" Т. Шевченка ... і серед них — тепер унікальне видання оповідання І. Франка "Трицева шкільна наука" із вмонтованою в нього промовою О. Довженка на другому антифашистському мітингу представників українського народу в м. Саратові" [6].

Кожен номер радянської газети чи листівки, скинутий у тил ворога, був бомбою, яка нещадно була гітлерівців, був заклик до українського народу вставати на смертельну боротьбу з окупантами. Надзвичайно популярними були підпільні партійні й партизанські газети, що видавалися в тилу ворога. На превеликий жаль, у Книжковій палаті України зберігається лише два випуски однієї з них — "Більшовицької правди" — органу Рокитнянського підпільного РК КП(б)У та партизанського загону ім. Ф. Дзержинського Рівненської області.

Всього за період війни в Україні було видано й розповсюджено близько 400 млн листівок, газет, журналів і книг. Серед них — твори класиків української літератури Тараса Шевченка, Івана Франка, Михайла Коцюбинського, радянських письменників. У час воєнного лихоліття Спілка письменників України випустила літературні збірники "Україна в огні" й бібліотечку "Фронт і тил", до якої ввійшло близько 100 назв книг. Масовими тиражами виходили книги й брошури також у серіях "Наші великі предки", "Українська художня література", "Герої Вітчизняної війни" [1]. Після визволення Харкова і відновлення роботи поліграфічних підприємств зростає кількість видань. У жовтні 1943 року були надруковані перші книги для політичної освіти населення про Велику Вітчизняну війну, а також збірник "Песни молодіжні" з популярними патріотичними піснями, що лунали на визволеній від гітлерівців землі. Великими тиражами друкувались і політична література.

"Працювали" на Перемогу республіканські газети "Комуніст" ("Радянська Україна"), "Советская Украина" ("Прав-

да України"). В Уфі видавалася газета "Література і мистецтво", журнал "Українська література", у Москві — журнал "Україна". З липня 1941 року для населення тимчасово окупованої території виходила газета "За Радянську Україну" (відповідальний редактор Микола Бажан).

Ці та багато інших обпалених війною видань не загинули. Та актуальним для Книжкової палати України залишається питання не тільки збереження для нащадків унікального фонду друкованих видань, які мають велике історико-культурне значення і не повинні зникнути, розчинившись у часі, а й інтенсивний пошук відсутніх творів друку. Предметом уваги сьогодні є видання з надзвичайною долею та люди, котрі їх видавали, знаходили, зберігали. Допомогу Книжковій палаті України у цьому можуть надати як відповідні державні органи, великі наукові бібліотеки, архіви, так і збирачі рідкісних видань — бібліофіли, букіністи, шанувальники книги. Бо саме друковане слово несе у собі той незримий зв'язок поколінь, що називається історією народу...

Список використаної літератури

1. Багрич М. Видання воєнних років / М. Багрич // Друг читача. — 1967. — 9 трав. — С. 1, 7.
2. Войцехівська Г. А. З історії наукової бібліотеки Академії архітектури УРСР / Г. А. Войцехівська // XI Всеукраїнська наукова конференція "Велика Вітчизняна війна: маловідомі сторінки історії, імена, події", Київ — Хмельницький, 14—16 жовт. 2004 р. : зб. доп. і повідомл. / редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) [та ін.]. — К. ; Кам'янець-Подільський, 2004. — С. 87—98.
3. Сенченко М. І. Книжкова палата України. Історія і сьогодення / М. І. Сенченко. — К. : Кн. палата України, 2004. — 164 с.
4. Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять / М. В. Коваль // Укр. іст. журн. — 2000. — № 4. — С. 3—19.
5. Кот С. І. Втрати українських культурних цінностей під час Другої світової війни / С. І. Кот // XI Всеукраїнська наукова конференція "Велика Вітчизняна війна: маловідомі сторінки історії, імена, події", Київ — Хмельницький, 14—16 жовт. 2004 р. : зб. доп. і повідомл. / редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) [та ін.]. — К. ; Кам'янець-Подільський, 2004. — С. 142—153.
6. Куценко М. В. Друковане слово — нащадкам / М. В. Куценко // Державна бібліографія на Україні : зб. ст. III. — Х., 1967. — Вип. 2. — С. 72—84.
7. Найголовніша справа його життя — врятування фондів Книжкової палати в роки війни / підгот. Ольга Васківська // Вісн. Кн. палати, 2002. — № 6. — С. 46—48.
8. Токаренко Я. Українська преса за три роки війни / Яків Токаренко // Україна. — 1944. — № 5/6. — С. 38—39.

Тетяна Крижанівська,
старший науковий співробітник
Державного архіву друку
Книжкової палати України